

Тетяна ЦИМБАЛЮК-СКОПНЕНКО

Інститут української мови НАН України
вул. Грушевського, 4, м. Київ, 01001, Україна
Електронна пошта: t.v.tymbaliuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8029-6654>

ПРОБЛЕМА ОПИСУ ПОЗАСЛОВНИКОВОЇ ЛЕКСИКИ Й ФРАЗЕМИКИ УКРАЇНСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ КЛАСИЧНОЇ ЛІТЕРАТУРИ КІНЦЯ ХІХ — ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХХ СТ.

У статті розглянуто проблему опису та кодифікації не закріпленої в загальномовних словниках української мови лексики й фраземіки, уживаної в знакових творах І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, В. Винниченка. Образ нової української літературної мови буде викривленим, якщо не врахувати особливостей ідіостилів названих авторів, оскільки їхні тексти належать до ядра канону української художньої літератури. Методом суцільної вибірки з найвідоміших творів цих письменників дібрано лексичні та фраземні одиниці, які в сучасних академічних словниках не отримали семантико-стилістичної характеристики. Згадані виражальні засоби згруповані у вокабули за принципом контрастивного словника, витлумачені й стилістично схарактеризовані. Констатовано, що в аналізованих ідіостилях виявлено помітну кількість одиниць, які безпідставно опинилися поза лексикографуванням і фразеографуванням. Невнесення до кодексів української мови багатьох лексем і фразем, наявних у творах названих авторів, можна виправдати тільки незадовільним станом сучасної авторської лексикографії й фразеографії. Подано одиниці, які потенційно можуть бути бажаними елементами в загальномовному словнику. Деякі з них не вийдуть за межі категорії застарілих або діалектних лексем (фразем), але такі стилістичні обмеження не дають підстав стверджувати, що проаналізовані одиниці не характерні для нової української літературної мови. Опис позасловникової лексики та фраземіки важливий не лише для розвитку лінгвістичних знань про історію формування лексичного й фраземного фондів української мови, а й виконує ширше завдання — показує, які джерела впливали на поповнення цього ідіому в різні історичні періоди.

Ключові слова: українська мова, лексика, фраземіка, словникарство, унормування, кодифікація, канон художньої літератури.

Унормування літературної мови залежить від багатьох чинників — лінгвальних і позалінгвальних, але чи не найголовнішу роль у цьому процесі відіграє частотність (поширеність) мовних елементів у пріоритетній

Цитування: Цимбалюк-Скопненко Т. Проблема опису позасловникової лексики й фраземіки української художньої класичної літератури кінця ХІХ — першої половини ХХ ст. *Мовознавство*. 2026. № 1. С. 73–88. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-346-2026-1-005>
Citation: Tymbaliuk-Skopnenko T. (2026). Problema opysu pozaslovnynkovoї leksyky y frazemiky ukrainskoї khudozhnoi klasychnoi literatury kintsia XIX — pershoї polovyny XX st. [Issues in the description of non-dictionary vocabulary and phraseology of Ukrainian classic fiction of the 19th and first half of the 20th century]. *Movoznavstvo*, (1), 73–88. [In Ukrainian]. <https://doi.org/10.33190/0027-2833-346-2026-1-005>

Стаття опублікована за ліцензією CC BY-SA 4.0 (<http://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/>)

традиції кодифікації, що своєю чергою спирається на канон джерел, з яких добирають виражальні засоби. Пріоритетність зарахування тих чи тих мовних елементів до прескрипції залежить від місця тексту в національній культурі, детермінованої політичним і державним розвитком. Оскільки українська культура тривалий час розвивалася в умовах колоніального підпорядкування, то параметри внормування української літературної мови часто залежали не від фактичного слово- та фразеовжитку, а від явної або гаданої ідеологічної лояльності авторів до політики метрополії, відповідності панівним нараціям чужої держави. В історії нової української літературної мови склалася до певної міри парадоксальна ситуація, коли незаперечний авторитет письменника не завжди ставав гарантією закріплення певних виражальних засобів у кодексах. Тут ідеться саме про узуальні елементи, відомі з інших джерел того самого часового зрізу. Зрозуміло, що оказіоналізми апріорі залишаються поза межами прескрипцій.

Становлення параметрів канону української художньої літератури триває й досі, адже тільки наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. в умовах академічної свободи вітчизняна гуманітаристика змогла залучити до аналізу всі доступні твори нової української художньої літератури. Саме наприкінці ХХ ст. з'явилася змога встановити ядро й периферію канону нової української художньої літератури, а це означає, що тільки після 200 років існування цього феномену дослідники можуть наблизитися до можливості опису виражальних засобів української прози й поезії в координатах прескрипційної лінгвістики. На початку ХХІ ст. ідеологічні чинники державного впливу на процес кодифікації відійшли на другий план, а головною перешкодою на шляху належного опису виражальних засобів стала незадовільна якість наукової едиції художньої літератури, адже досі в каноні превалюють цензуровані (редаговані) тексти, які в деяких випадках досить разюче відрізняються від авторського задуму. Потрібно також брати до уваги й самоцензуру письменника, який часто був змушений ураховувати цензурні вимоги, а також прагнення деяких авторів змінювати текст твору під час передруку. В останнє десятиліття можна спостерігати справжній бум перевидання творів класичної української художньої літератури. Проте це не означає, що виражальні мовні засоби найвідоміших авторів здобули вичерпну семантико-стилістичну характеристику та здебільшого лексикографовані й фразеографовані. До повного опису лексичного й фраземного арсеналів класиків української літератури можна підійти тільки тоді, коли будуть укладені словники, що лексикографують (фразеографують) елементи ідіостилю, дібрані методом суцільної вибірки. Це завдання авторської лексикографії й фразеографії, яка у вітчизняному мовознавстві почала активно розвиватися тільки з кінця ХХ ст., хоч започатковано ці галузі ще в ХІХ ст. [див.: Цимбалюк].

Предметом нашого розгляду стали нелексикографовані та нефразеографовані в загальномовних словниках лексеми й фраземи, наявні у творах І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, В. Винниченка. Безперечно, тексти названих авторів належать до ядра канону нової української художньої літератури. В аналізованих ідіостилях виявлено помітну кількість одиниць, які безпідставно опинилися поза лексикографуванням і фразеографуванням. Якщо раніше такий стан можна було пояснювати ідеологічними обмеженнями радянського часу на використання (усіх або частини) текстів певних

письменників, то нині невнесення до кодексів української мови багатьох лексем і фразем, наявних у творах названих авторів, можна виправдати тільки незадовільним станом авторської лексикографії й фразеографії. Питання походження, детальної семантико-стилістичної характеристики дібраних для аналізу лексики й фраземіки має бути вирішене в окремих монографічних дослідженнях, що зобов'язані врахувати всі особливості формування ідіостилю конкретного автора. Наше завдання полягає в тому, щоб показати, які одиниці потенційно можна розглянути як бажані елементи в загальномовному словнику. Зрозуміло, що деякі з них не вийдуть за межі категорії застарілих або діалектних одиниць, але такі стилістичні обмеження не можуть бути підставою для твердження, що проаналізовані нижче лексеми й звороти не характерні для нової української літературної мови. Потрібно також урахувувати факт, що деякі з розглянутих елементів були лексикографовані (фразеографовані) у словниках, випущених до мовної реформи 1933 р. Тому невнесення таких одиниць до реєстрів академічних загальномовних словників викликає ще більшу критику, адже це означає, що укладачі ігнорують не лише інструментарій певного письменника, а й не зважають на здобутки національного словникарства.

Для аналізу залучено лексичні й фраземні (фразеологічні) одиниці (далі — ЛО та ФО), дібрані методом суцільної вибірки зі знакових творів названих письменників. «Знаковість» тексту визначаємо за його роллю в каноні української літератури та впливу на сучасну вітчизняну культуру (вивчення в школі, залученість до масової культури, перевидання тощо). Під час формування реєстру ці елементи були згруповані за принципом контрастивного словника: якщо одиниця не була засвідчена в найбільших академічних кодексах — «Словнику української мови» (1970–1980), «Словнику української мови у 20 т.» (2010–), «Фразеологічному словникові української мови» (1993), «Словнику фразеологізмів української мови» (2003), — то тоді вона потрапляла до нашого опису. Стилістичні ремарки, подані в дужках до одиниць, варто розглядати не як єдино можливі, а в ролі бажаної характеристики, що може змінитися після опрацювання більшої кількості текстів. Тлумачення одиниць належать авторці статті, якщо не зазначено інакше (не наведено покликання на інші лексикографічні (фразеографічні) джерела).

Орфографічне оформлення екземпліфікацій адаптоване до чинного «Українського правопису» (2019), хоч, зрозуміло, різні видання досліджуваних творів могли істотно відрізнятись від варіантів, закріплених у сучасному каноні. Наприклад, прижиттєве видання повісті «Тіні забутих предків» М. Коцюбинського було більше наближене до відтворення фонетичних особливостей гуцульських говірок, ніж пізніші перевидання. Тема відповідності автографів, прижиттєвих видань і канонічних текстів ще потребує свого висвітлення не тільки з погляду принципів наукової едиції, а й з позицій лінгвістики. Проте це завдання лежить у площині майбутніх студій.

1. І. Нечуй-Левицький (1838–1918). До аналізу залучено матеріал повісті «Хмари» (1874). Привертає увагу той факт, що серед дібраних для аналізу одиниць кількісно переважають фраземи. Це можна пояснити незадовільним станом опису фраземіки І. Нечуя-Левицького, а через це — неналежним фразеографуванням згаданих зворотів.

Лексика

ЗДВИЖ (*діал.*) — 'трясовина, болото' (Грінч., Нік.). «На долині мочари; на мокряччі, на *здвигі* виганялися ліани з гарячого багна».

МАТЕРИНУВАТИ (*діал.*) — виконувати роль весільної матері під час традиційного обряду. «Зачиняю двері та думаю: не буду ж я витикатись наперед, щоб мене знов не прийняли за матір, хоч я ще й досі навіть ніде на весіллі не *материнувала*».

НАТОЧАНКА (*діал.*) — 'бричка' (Грінч.). «Незабаром коло трьох *наточанок* земля вкрилась усякими пакунками, неначе крамом на ярмарку, вивезеним на продаж»; *пор.*: *діал.* натачанка 'тачанка' (СУМ, 5 : 211).

НЕДРЮКОВАНИЙ (*заст.*) — небитий; неосвічений, ненавчений. «Ой ви, вчені, та *недрюковані!*».

НЕОКІНЧЕНИЙ (*заст.*) — незакінчений. «Коротке лице з коротким носом і тупою бородою, при великому зрості, здавалось *неокінченим*, обрубаним знизу, і було трохи чудне на першій погляд».

НЕСТАТКОВИТИЙ (*заст.*) — 'бідний, небагатий' (Крим). «Я людина сільська й не дуже-то вчена, багато дечого не тямлю, але чогось мені почувається, що цей веселий Кованько ненадійна людина, бо *нестатковита*, а може, і шкідлива, чогось він мені не припав до вподоби дуже й дуже!».

ОДСЛОНЯНИЙ (*діал.*) — відкритий. «Він мав лице повне з високим і широким *одслоняним* лобом».

ШЛЯФРОК (*діал.*) — 'халат' (Ум., Голоск.). «Назустріч йому вийшов батько в теплому *шляфрокі* і в туфлях».

Фраземіка

АЖ ГУБИ ЗЛИПАЮТЬСЯ — що-небудь дуже смачне; *пор.*: *що й можна язик (язика) проковтнути* 'т. с.' (СФУМ : 575). «— А! *Аж губи злипаються!* Ото смачна! — промовив Масюк, випивши чарку і прицмокуючи».

АЖ НА ТРЁТЬОМУ НЕБІ, *зі сл. б у т и* — дуже задоволений, радісний, безмежно щасливий; *пор.*: *на сьомому небі зі сл. б у т и* 'т. с.' (ФСУМ : 539; СФУМ : 428–429; СУМ, 5 : 249; СУМ-20). «Все було як слід, торжественно й пишно. Сухобрус був *аж на третьому небі*».

АНІ НА СТУПІНЬ — нітрохи, ніскільки, зовсім; *пор.*: *ні на один крок* 'т. с.' (ФСУМ : 401; СФУМ : 316). «А от я-то не оступлюсь од свого слова *ані на ступінь!*»

ВИГУБИТИ З ҚОРІННЯМ І НАСІННЯМ — остаточно знищити; *пор.*: *вирвати (викорчувати) з коренем (корінням)* 'т. с.' (ФСУМ : 101; СФУМ : 83). «— І пишуть же чортзна-що! І записують те, що треба б зовсім скасувати, *вигубити з корінням і насінням!* — промовив Воздвиженський».

ВИСКОЧИТИ З-ЗА ПАРТИ — щойно закінчити навчання в школі. «— І я оце *вискочив з-за парти* й сам не знаю, сам не вгадаю, за що хапатись».

ГРУДИ СОБІ ПІРВАТИ — підірвати здоров'я. «Не п'є чаю, не їсть, говорить, сердиться, кричить! Ти собі *груди пірвеш!*».

ЗНАЙТИ АМЕРИКУ — несподівано здобути щось бажане, приємне; *пор.*: *відкривати / відкрити Америку* 'говорити чи оголошувати про те, що всім давно відоме' (ФСУМ : 121–122; СФУМ : 102); 'відкривати, знаходити щось давно вже відоме' (СУМ, 3 : 646); 'говорити або повідомляти, оголошувати про що-небудь давно відоме всім як про нове' (СУМ-20). «То був український народ, українська національність, народна література й народна мова. Обидва вони *ніби знайшли Америку* й не могли натішитись тією новиною».

І КУРІ ТА ГОРОБЦІ ЗАДЗЬОБАЮТЬ *кого* — хто-небудь може опинитися в скрутному становищі; *пор.*: [*i*] *кури загребуть (заклюють)* 'хто-небудь може пропасти, безслідно загинути або опинитися в скрутному становищі' (ФСУМ : 405–406; СФУМ : 320; СУМ-20); *i* *кури загребуть* 'загине безслідно хто-небудь' (СУМ, 4 : 407). «— А як же я животітиму на світі без цього дурного органу? — жартував Кованько. — Тоді нас і справді не тільки євреї та панки, але й *кури та горобці задзьобають*».

І ЛЬОДУ СЕРЕД ЗИМИ НЕ ДОСТАНЕШ *у кого* — хто-небудь дуже скупий; *пор.*: [*i*] *льоду (криги) серед (посеред) зими не випросиш* 'т. с.' (ФСУМ : 98; СФУМ : 80); [*i*] *льоду (снігу [торішнього]) серед (посеред)*

зимі не віпросиш 'т. с.' (СУМ-20). «В вас у Києві й льоду серед зими не достанеш, господи прости!».

КРОВ КІНУЛАСЬ У ВІЧИ (У ГОЛОВУ) кому — хто-небудь перебуває в стані сильного хвилювання, збудження; пор.: *кров ударила (забухала) в голову (до голови)* 'т. с.' (ФСУМ : 399–400; СФУМ : 315; СУМ-20); 'кров припливає комусь до голови, обличчя внаслідок сильного збудження' (СУМ, 4 : 358). «Радюк не втерпів. Вся *кров кинулась* йому в вічі, в голову. Він поклав собі не мовчати. Він задер голову і сказав різкими словами».

КУДІ ТРАПЛЯЛОСЬ — не обираючи місця, будь-куди; пор.: *куди попало 'усюди, скрізь'* (ФСУМ : 674; СФУМ : 241); 'байдуже, де (кого, що *і т. ін.*) прийдеться, до (кого, що *і т. ін.*) завгодно' (СУМ, 7 : 178); а 'не обираючи місця, будь-куди'; б 'у всі боки; врзнобіч' (СУМ-20). «Він кидав книжку, *куди траплялось*, висував з-під ліжка якусь скриню й не підсовував її, а кидав серед хати».

НА ВСІ ЗАСТАВИ, *зі сл. у п л і т а т и* — жадібно, з апетитом; пор.: *на всі заставки* 'скільки є сили (дуже голосно, гучно, швидко)' (ФСУМ : 317–318; СФУМ : 252). «А Воздвиженський, поїхавши до Лаври без снідання й дуже виголодавшись, уплітав *на всі застави* печеню».

НАЇДИТИ РИБКИ — збагатитися. «Вона була замужем за бюрократом Рибачковим, що був у Києві усяким "председателем" та потім "банковцем" та *наудив* рибки на сто тисяч усякими хабарями за добрих давніх часів!».

НЕ В ДУМЦІ кому що — хто-небудь не виявляє інтересу до чогось; пор.: [*i*] *не в голові* 'т. с.' (ФСУМ : 185; СФУМ : 158; СУМ-20); 'немає інтересу до чого-небудь' (СУМ, 2 : 109). «Мені зовсім *не в думці* оці танці! Більше я тобі не танцюватиму!».

НЕ ДАТИ СВОЇЙ ГОЛОВІ ЗАРОСТІ БУР'ЯНОМ — бути розвиненим, освіченим, постійно розвиватися. «Сам Радюк бачив, що Катерина більше од Ольги підходила під його ідеал розумної жінки, що вона скоріше послухала б його поради, *не дала б своїй голові зарости бур'яном*, як буває з жінками».

НЕ ПО ГОЛОВІ кому що — неможливо збагнути що-небудь комусь; пор.: *не по зубах* 'не під силу кому-небудь, не вистачає хисту, уміння' (ФСУМ : 347; СФУМ : 273–274; СУМ, 3 : 724); 'не під силу кому-небудь; надмірно важкий (сильний, дорогий) для когось' (СУМ-20). «— Забобони забобонами, але між тими забобонами є багацько дечого, що й вам ученим *не по голові!*».

НЕ ПОЛЕ ЗАСІЯНО ким — кого-небудь дуже мало. «— Дочки мої, не сваріться! В мене вас дві: *не поле* вами *засіяно*. Добра мого буде доволі для вас обох».

НЕ РОЗКУСИТИ СЛОВА — абсолютно нічого не зрозуміти. «Ольга пішла в батьків кабінет і почала переглядати книжки: взяла в руки філософську книжку, розгорнула, читала, читала, *слова не розкусила* й поклала».

НЕНАЧЕ ДІТИ З БАТЬКА, *зі сл. д е р т и* — абсолютно все, до останнього. «— Та то я, бачте, проти того, що тутечки деруть за все, *неначе діти з батька*, — сказала Ликерія Петрівна».

НЕНАЧЕ ХТО ПООБКЛАДАВ ЛЬОДОМ кого — хто-небудь відчуває неприязнь до когось, показово демонструє своє неприхильне ставлення. «Воздвиженський бачив, що хазяїн і дочки такі холодні, *неначе їх хто пообкладав льодом*».

ПАДАТИ ПІД ЧЕРЕВІК чий — опинятися в залежності від кого-небудь, цілковито підкорятися чужій волі (про чоловіка стосовно його дружини); пор.: *тримати під каблуком* 'беззастережно підпорядковувати своїй волі, робити повністю залежним від себе кого-небудь (перев. чоловіка від дружини)' (ФСУМ : 898; СФУМ : 723). «Він чув, що все нижче й нижче опускається й *падає під черевик* Мартин».

ПІД ОКОМ чий — під чиєю-небудь опікою, у розпорядженні когось. «Під її оком, під рукою, все приймало чистоту, все було в домі на своєму місці».

ПІДНЯЛО ПІД САМУ СТЕЛЮ кого — хто-небудь надмірно запишався через щось; (пор.: *підносити (піднімати, підіймати) до небес* 'надмірно вихвалити кого-небудь' (ФСУМ : 638; СФУМ : 512; СУМ, 4 : 247; СУМ-20)). «— Ми тутешні, здешні, — промовив парубчак, хитаючи головою. Те ви він почув уперше на віку. Воно його так і *підняло під саму стелю*, бо він дунав, що вже давно заслуговував те ви».

ПОВИСКАКУВАТИ З ГОЛОВІ — зовсім забутися; пор.: *в'ілетіти* (*в'івітритися*) *з голови* (*пам'яті*) 'т. с.' (ФСУМ : 93; СФУМ : 75; СУМ, 1 : 423; СУМ-20). «— Ті народовці хотять зовсім злитися з народом... Колись молодчим і я мав такі ідеї в голові, але тепер за старістю літ якось усе те *повискакувало з голови...*».

ПОВІЯЛО МОРОЗОМ *на кого* — хто-небудь неприємно вражений чимось; пор.: *холодом повіяло* 'т. с.' (ФСУМ : 655; СФУМ : 526; СУМ-20). «Вона згадувала й Радюка, але його поважна розмова, його ідеї, котрі все витикалися в його розмові, так і *повіяли на неї морозом*».

ПОСТАВИТИ ОЧІ *на кому* — пильно подивитися на кого-небудь. «Материне лице так і розтяглося вдовж. Вона тільки руки згорнула й *нерушимо поставила очі на синові*».

ПОТЯГТИ ГАРБУЗА — одержати відмову під час сватання; пор.: *діста́ти* (*покуштувати, схопити*) [*печеного*] *гарбуза* 'т. с.' (ФСУМ : 248; СФУМ : 207; СУМ, 2 : 30; СУМ-20). «Кілька років минуло, як до неї присватувалось багачко женихів, всі вони *потягли гарбуза*».

РОЗКАЖІ БАТЬКОВІ СВОЙОМУ — ужито для вираження категоричної незгоди, відмови кому-небудь на висловлену пропозицію. «— *Розкажи батькові своїому!* — одказав Дашкович. — Я за гріхи не поїду в твою Тулу. Я не покину України нізащо у світі!».

РОЗУМУ ДЕРЖАТИСЯ — бути тямущим, кмітливим. «І дядьки наші багаті й розумні, і наш батько, хоч і був бідний, та з нічого розвів дещо! І ми розведемо, як будемо *розуму держатись* та підемо Сухобрусівською стежкою».

СКІЛЬКИ МОЖНА ЗБАГНУТИ ОКОМ — на всьому видимому просторі, скрізь, до самого обрїю; пор.: *куди* (рідше *де*) *око* (*зір*) *сягає* (*дістає, сягне*) 'т. с.' (ФСУМ : 583; СФУМ : 463). «Всі журбанські баштани сіяли люди вкупі, щоб легше було стерегти, тим-то вони й займали степу, *скільки можна було збагнути оком*».

У ВУХА ВЛЕТІТИ *чиї* — хто-небудь почув щось. «— Ой, ректор вийшов з хати! — промовив Дашкович так голосно, що якби то, справді, був ректор, то в його *вуха влетіли б* не дуже милі йому слова».

У ГОЛОВІ ГРАЄ *кому* — хто-небудь легковажний, несерйозний, нерозважливо поводитьься; пор.: *вітер у голові грає* (*віє, свище, посвистує*) 'т. с.' (ФСУМ : 131; СФУМ : 111; СУМ, 1 : 687; СУМ-20). «— Скажи мені, на милість божу, що ви там з Дашковичем пишете таке страшне, що аж треба було палити у грубі? Чи ви молоденькі, чи вам і досі в *голові грає?*».

У ГОЛОВУ НЕ ПОМІСТИТЬСЯ *кому* — не можна уявити, зрозуміти що-небудь. «— Розкажи мені, Василю Петровичу, що ти думаєш і пишеш? — спитала раз Степанида, побачивши, що чоловік покинув перо, обперся об спинку стільця і прийняв спокійну позу. — Я думаю те, що тобі в *голову не поміститься*».

УПАСТИ В ПРОЗУ — стати звичайним, приземленим (про людей). «— От же ж я ніколи не погоджуся з тобою! — сказала з досадою Ольга. — Як швидко ти *впала у прозу!* Яка ти стала черства!».

УХОПІТИ НА ЯЗІКІ *кого* — обмовити, осудити, гудити кого-небудь; пор.: *брати на язика* (*на язык, на язики*) 'т. с.' (ФСУМ : 52; СФУМ : 42). «Молодого Дуніна-Левченка теж *ухопили на язики* по салонах незгірше самого Радюка».

ЧИ В ШАГ, ЧИ В КАРБОВАНЕЦЬ, *зі сл. не т я м и т и, я к ц і н у в а т и* — відповідно до реальних заслуг. «Ті школярі, що виходять із школи, і самі не тямлять, як себе цінувати, *чи в шаг, чи в карбованець*».

ЯК КОЗУ ВОВКІ, *зі сл. о б д е р т и* — залишивши без нічого; дочиста, повністю; пор.: *як липку, зі сл. о б і б р а т и, п о г р а б у в а т и* 'т. с.' (ФСУМ : 424); *обдерти* (*обідрати, облунити і т. ін.*) *як* (*мов, наче і т. ін.*) [*ту, молоденьку і т. ін.*] *липку* 'забрати в кого-небудь гроші, майно, коштовності й т. ін., довівши до цілковитого зубожіння; обібрати, обікрасти, пограбувати' (СФУМ : 446). «Цур їм, тим ресторанам. Там мене *обдеруть, як козу вовки*».

ЯК ЛОПУХ НА ГОРОДІ, ЯК СТЕПОВІЙ БУР'ЯН, *зі сл. р о с т і* — без догляду, заңедбано; пор.: *як* (*мов, ніби*) [*той*] *горох при дорозі зі сл. ж и т и, п о ж и в а т и* 'дуже погано' (ФСУМ : 191; СФУМ : 162; СУМ-20); *як*

горо́х при доро́зі ‘дуже погано’ (СУМ, 2 : 137). «Газети до їх не заходять, людей просвічених вони не бачать. Ростуть собі, як *лопух на городі, як той степовий бур’ян...*».

ЯК ПО ПАЛЬЦЯХ, *зі сл. перебирати* — уважно, нічого не пропускаючи. «Молоді Радюкові товариші з незвичайною сміливістю перетрушували весь уклад життя, перебирали, як *по пальцях*, усі свої попередні, старі погляди».

2. Леся Українка (1871–1913). Проаналізовано найвідоміші драматичні твори: «Бояриня» (1910), «В катакомбах» (1905), «Кассандра» (1907), «Одержима» (1901), «Оргія» (1913), а також драму-феєрію «Лісова пісня» (1911).

Лексика

БОГОВІТІЙ (*заст.*) — ‘божественний’ (Крим.). «Я не знаю, // як маю величати мого владаря... // Але я бачу розум *боговитий* // у тебе на чолі».

БОГОРОЖДЕННИЙ (*заст.*) — народжений від богів. «Кассандро, // забула ти, що був тоді Пелід, // теж богорівний, ще й *богорожденний*, // тепер його нема».

ГЛУХОРОЖДЕННИЙ (*заст.*) — глухий з народження. «Я вірю, що ти слово — і такого // отой *глухорожденний* люд не чує?».

ГОСТІЙКИ (*діал., зменшено-пестл.*) — гості. «Ет, знаю ту розвагу! // Ча-стуй та кланяйся: «не обезсудьте...» // а *гостійки* поза плечима судять: // “Черкашенка, чужачка...”».

ДОГОНЕЦЬ (*заст.*) — ‘той, хто наздоганяє когось; переслідувач’ (Карав.). «Дедалі втікачів і *догонців* меншає, але частіше з’являються переможці елліни, що женуть списками поперед себе, мов отару, гурти вже полонених і пов’язаних устяж троянців і троянок».

ЛОЖИСЬКО (*заст.*) — ‘річище, русло’ (Грінч., Нік., Крим.). «Таж він тебе занапастив би тільки, // потяг би по колючому *ложиську* // струмочка лісового, біле тіло // понівечив та й кинув би самотну // десь на безвідді».

НАГОЛОДНО (*заст.*) — не поївши, на голодний шлунок; пор.: *наголодно* (Карав.). «Потіхи мало // *наголодно* й насуху тут стояти // в святковий день».

ЦЕРЕГЕЛІ (*заст.*) — ‘манірна поведінка, маніження, церемоніальність’ (Крим.). «Ти, синашу, в мене // забудь всі *церегелі*».

Фраземіка

ДАТИ КОЛЮЧКИ чому — гостро, їдко відреагувати на що-небудь; пор.: *дати перцю* ‘дуже ляяти, сварити кого-небудь, дошкуляти критикою’ (ФСУМ : 213; СФУМ : 182; СУМ, 2 : 202; СУМ-20). «Моему слову ти *дав колючки*, // але не я. Уся моя вина, // що мій язик був якось послизнувся, // але ж його боги слизьким створили».

ДВИГАТИ ХРЕСТІ — терпляче переносити труднощі; пор.: *нести* (*носити*) [*свій* (*важкий, тяжкий*), *тяжкий*] *хрест* ‘терпеливо переборювати труднощі, незгоди, все те, що стало неминучим у чьомусь житті’ (ФСУМ : 548); *нести свій* (*важкий, тяжкий*) *хрест* ‘терпляче зносити труднощі, все, що судилось і стало неминучим у чьомусь житті; виконувати свій обов’язок до кінця’ (СФУМ : 433); *важкий хрест нести*, *книжн.* ‘переживати великі труднощі, незгоди; страждати’ (СУМ, 2 : 202); *нести* (*рідко носити*) [*свій* (*важкий, тяжкий*)] *хрест* ‘терпляче долати труднощі, незгоди, все, що стало неминучим у чьому-небудь житті’ (СУМ-20). «Але нащо маєм // ще самохить у ярма запрягатись // та *двигати хрести* по власній волі, // коли вже й так намучила неволя?».

ЗАТЯГТИ СУПОНЮ НА БОКАХ чийх — довести до скрутного становища. «Гість // Вже так, що цупко *затягли супоню* // на наших *боках*... А проте є люди, // що не бояться, йдуть, мов на одчай, // бо сказано — терпець їм увірвався».

ЛАГОДИТИСЯ В БОЖУ ПУТЬ — бути близьким до смерті. «Що мати, то не жінка. Люди бачать, // що я вже *лагожусь у Божу путь*, // то де ж таки мені міняти вбори».

МУ́ХА НО́СА НЕ ПІДТО́ЧИТЬ — не буде до чого причепитися; пор.: *комар носа не підточить* 'т. с.' (ФСУМ : 388; СФУМ : 306; СУМ, 4 : 240; СУМ-20). «Тепер, Оксано, // нам треба стеретися так, “щоб муха // не підточила носа”, як то кажуть».

ПЕКТИ СЛОВАМИ *кого* — дошкуляти зауваженнями, говорити кому-небудь щось у край неприємне. «Ой, не *печи* мене *словами*, діду!..».

ПОКОТИТИ ГАРБУЗА — відмовити у сватанні (див. коментар до вокабули *потягти гарбуза*). «Степан // Та ще пожди! От, може, завтра // твій батенько мені поріг покаже. // Оксана // Ні, ні, сього не буде, я вже певна. // Степан (жартуючи) // Здається, панночка не раді з того? // Коли б ще й *гарбуза* не *покотили?*..».

СЛА́ТИСЯ ПІД НО́ГИ *кому* — скорятися кому-небудь; пор.: *стелітися під ноги* 'т. с.' (ФСУМ : 861; СФУМ : 693). «Ти хіба не ходиш // *під ноги слатися* своєму пану, // мов ханові?».

УЗЯ́ТИ ХРЕ́СТ НА СЕ́БЕ — стійко, без нарікань перенести труднощі, усе, що стало неминучим у житті. «<...> коли ти самохіть // *на себе хрест візьмеш*, невже він буде // важким для тебе?».

3. М. Коцюбинський (1864–1913). Проаналізовано найвідоміші твори: повість «Тіні забутих предків» (1911), оповідання «Дорогою ціною» (1901), «На камені» (1902), «Цвіт яблуні» (1902), «Що записано в книгу життя» (1911), новелу «Intermezzo» (1908).

Лексика

БАБЕЛЬКІЙ (*діал.*) — 'овечий послід' (Нік.). «Котяться вівці, пирхають на бігу, кривлять старечі губи, щоб краще стяти зубами солодкий храбуст, та лишають по собі свіжі *бабельки*».

БУРІЙШКА (*діал.*) — 'картопля' (Грінч., Коб.). «І, як ті діти, слухали прості оповідання про те, скільки люди вробили сіна, що *буришки* нема, кукурудзи ріденькі, а Мочарникова Ілена померла».

ГОНІ́ННИК (*діал.*) — 'пастух' (Грінч.). «— Рист! — сердито кидає ззаду *гонітник* в овечий лемент та хльоска мокрим прутом».

ІГІ́Й (*діал.*) — 'тху' (Грінч., Нік.). «Не встигла та за поріг, а двоє ягнет закрутилось на місці — та й вже по них... *Ігій* на тебе, відьмо!».

КО́ЛОКІ́ЛЬЦЕ — 'брязкальце' (Грінч., Нік.). «Знизу підіймався до Івана і затоплював гори глухий гомін ріки, а в нього капав од часу до часу прозорий дзвін *колокільця*».

МАННІ́СТИЙ — 'молочний' (Грінч., Нік.). «Вона робила, що тільки знала, аби худоба була така тиха, як корінь в землі, така *манниста*, як у потоці вода».

ОБМІ́НІ́ННИК (*діал.*) — дитина-перевертень. «— Ігі на тебе! Ти, *обміннику*. Щез би у озеро та в тріски!».

ОДА́ЛЕН (*діал.*) — валеріана лікарська; пор.: *оделен* (*оделан, одельон*) 'т. с.' (Гуц. : 138). «Він знав вже багато. Умів знаходити помічне зілля — *одален*, матриган і підойму, розумів, про що канькає каня, з чого повстала зозуля».

СО́ТОНА — сатана. «Поблагословив Бог ту землю, та й почала вона рости. А та, що в роті у *сотони*, росте й собі».

УПО́ЛОЖА́ТИСЯ (*діал.*) — телитися (про корову); пор.: *уположитиси* 'т. с.' (Гуц. : 192). «Весь час, всі думки займала турбота про сіно, про вигоди маржинці, щоб не заслабла, щоб хто не зурочив, щоб вівці щасливо котились, а корови *уположились*».

ЧЕРЕДІ́ННИЦЯ (*діал.*) — чарівниця, яка відбирає в корови молоко. «— Ти меш годувати мене і мого газду, а я тебе буду шанувати, щоб ти легко спала, щобис рідко рикала, щоби тебе *чередінниця* не пізнала, де ти ночувала, де ти стояла, щоби тебе хто не урік».

Фраземіка та паремії

ГО́ЛОВА́ СНУ́Є ДУ́МКИ — хто-небудь напружено думає про щось. «*Голова снує думки*. Про що я думаю?».

ГОРЕ ГРИЗЕ́ *кого* — хто-небудь зазнає великого душевного болю; пор.: *досада гризе* 'т.с.' (ФСУМ : 265; СФУМ : 217). «Я не спав три ночі... мене *гризе горе*, я втрачаю єдину й кохану дитину».

ДІДЬКА З'ІСТИ — ужито для повного заперечення наступних слів; ніколи, за жодних обставин; пор.: *дулю з'їсти* 'нічого не одержати, не дістати' (ФСУМ : 336; СФУМ : 265; СУМ, 2 : 434; СУМ-20). «Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. *Дідька з'їсть*, що спіймає».

ІСТИ СИРУ́ ЗЕМЛЮ — умирати; пор.: *іти в сиру землю* 'т.с.' (ФСУМ : 353; СФУМ : 278; СУМ-20). «Люди хотіли голіруч *землю* узяти, а тепер мають: хто *їсть сиру*, хто копає її в Сибіру».

ЛУПИТИ ВОШІ — перебувати в поганих побутових умовах; страждати; пор.: *годувати воші* (*вошей, бліх, нужу, блощиці*) 'перебувати в поганих побутових умовах; жити дуже бідно, злидарювати' (ФСУМ : 179; СФУМ : 154); 'а) жити дуже бідно, злидарювати; б) перебувати в поганих побутових умовах' (СУМ-20); 'жити, перебувати у важких умовах, у злиднях' (СУМ, 2 : 104). «Йому ще нічого: рік *лупив воші* в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду».

МОВ СИЧ НА ГІЛЛІ́, *зі сл. с у п и т и с я* — дуже, надзвичайно. «Ну, хай же він не супиться, *мов сич на гіллі*, й веселіше гляне на свою Соломню».

НІ ЗІРКИ НА НЕБІ́, НІ СТЕБЛА НА ЗЕМЛІ́, *зі сл. з а р о б л я т и* — абсолютно нічого. «— Я бідний — *ні зірки на небі, ні стебла на землі*... заробляю».

ОЧІ ПОЛІЗЛИ НАВЕРХ *чий* — хто-небудь дуже вражений чимось; пор.: *очі догори полізли* 'т.с.' (ФСУМ : 597; СФУМ : 273). «Меметові *очі полізли наверх*».

ПОТЕРУ́ХА Б ТЯ СТЕРЛА́ (*лайл.*) — ужито для вираження побажання чого-небудь недоброго комусь. «Його бартка так само мигтіла перед очима в Івана. — *Потеруха б тя стерла!*».

ПРО МЕНЕ Й СЕМЕНЕ́ — байдуже з погляду і переконання того, хто говорить; пор.: *про мене* 'т.с.' (ФСУМ : 482; СФУМ : 384; СУМ, 11 : 618). «— Ну, пора нам рувати... Гей ти, парубче, як тебе звати — Семеном чи як? — *Про мене й Семене...* — зітхнула Соломія і знялась із місця».

СВЕРДЛІТИ МОЗОК *чий* — гнітити, мучити. «Вночі прокидаюсь, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось *свердлить* мій мозок, лоскоче серце».

СМАГА Б ТІ ВТЯ́ЛА (*лайл.*) — ужито для вираження незадоволення, обурення чим-небудь. «Палагна прибігла додому лиха. Добре, що хоч Іван нічого не бачив. Ну і сусідонько файний, *смага б ті втяла!*».

ХАЙ ВОНО ЗАГОРИТЬСЯ БЕЗ ВОГНЮ́ Й ДИМУ́ — ужито для вираження великої досади, розпачу; пор.: *хай (нехай) воно (він, вона)* [ясним вогнем (*полум'ям*)] *горить* 'уживається для вираження великого незадоволення, роздратування, досади з якого-небудь приводу' (ФСУМ : 189; СФУМ : 161). «— А що ж буде?... *Хай воно загориться без вогню й диму...* Втечу... Піду за Дунай, може, ще там люди не пособачились».

ЯК БОГА́ З НЕБА́, *зі сл. ч е к а т и* — дуже сильно, з нетерпінням, з надією і т. ін.; пор.: як (*мов, наче і т. ін.*) *манни небесної* (*з неба, з небес*) 'т.с.' (ФСУМ : 464; СФУМ : 367; СУМ, 4 : 623). «Ніхто й не думає про те, що тут сидять холодні, стурбовані люди й, як *Бога з неба*, чекають рятунку».

ЯК ЖИДИ́ ГАМАНА́, *зі сл. в і д л у п ц ю в а т и* — дуже сильно. «Та на прощання вона нагадає йому його жінку і отут при людях, на сором йому, відлупцює його, як *жиди Гамана*».

ЯК ПІДСТРЕ́ЛЕНИЙ ПТАХ, *зі сл. л е ж а́ т и* — безсилий, самотній, немічний. «Лежить в гаю самотня, на холоднім ложі, як *підстрелений птах*, дивиться в небо кризь сльози».

4. О. Кобилянська (1863–1942). Проаналізовано найвідоміші твори: повість «Людина» (1886), новели «Битва» (1895), «Думи старика» (1903), «З юних літ Марії» (1899), «Ідеї» (1903), «Некультурна» (1897).

Лексика

АВА́НС (*заст.*) — підвищення на службі. «Вона буде тішитись, коли довідається про *аванс* свого брата, котрий на неї й без того наводить безсонні ночі».

БЕЗЖЕ́ННИЙ — 'нежонатий' (Ум., Крим., Дорош., Голоск., Карав.). «А коли артист останеться *безженний*, то яка в нього дума на самоті в гору?».

БРЕ́ХІТ — 'гавкіт' (Крим., Грінч.). «Увиділа гори, як їх бачила з полудня, небо, що було засіяне святими зорями, а раз забрехала навіть і якась собака, що ночувала коло товару, і сей *брехіт* успокоїв її, як людський голос».

ВА́РІЯЦТВО (*діал.*) — божевілья. «Повинишпорювала, Бог зна звідки ті "*варіяцтва*" на день Божий та й проковтувала їх у цілому значенні того слова!».

ВИ́ПОСАДЖЕНИЙ — наділений, обдарований. «Ви жінка *вищасаджена* природою багато. Одарена бистрим розумом і живою вдачею».

ДОСМЕРТНИЙ — 'довічний' (Крим., Дорош., Голоск., Карав.). «Не могла б цього ніколи вчинити; попросту вона не може зобов'язуватись до *досмертної* брехні».

ДРИБО́НЬКИЙ (*діал.*) — 'дрібненький' (Коб.). «*Дрибонький* дощик сів неустанно вже від самого ранку».

ДЮ́ГНУТИ (*діал.*) — 'уколотити, штрикнути, уразити кого-небудь словами' (Грінч., Крим.). «— Іди реготатися! — *дюгнув* мене один парубок, що все сунувся коло мене сидіти, коли я рішилася лишитися в панських граждах».

ЕТИКЕТА́ЛЬНИЙ — етикетний. «Тон був строгий, мов у старій дами, що, як спасенія, держить *етикетальних* форм».

КРУЖА́ННЯ — 'кружляння' (Ум., Крим.) «Їх одежа й хустки аж повівали в *кружання*, а вони від часу до часу ухкали з розбурханої, майже дикої веселості».

МАЛОМІ́СЬКИЙ — властивий маленькому місту; пор.: *маломістечковий* (СУМ, 4 : 610; СУМ-20). «А жила в вузькому світі. Округ неї оточення монотонне, дрібне. Товариство консервативне, *маломіське*».

НЕПРИГНЕ́ТЕНИЙ (*діал.*) — непригнічений. «З її оживлених темних очей б'є безжурність, з кожного руху, з інтонації голосу сила *непригнетеного* життя, гумору, а заразом — дитиняча наївність!».

ОГІ́РЧЕННЯ (*діал.*) — прикрість, біль, жаль. «— Маєте ви, може, наді мною милосердя? — питала вона з несказаним *огірченням*».

ОГОРО́ДОВИНА (*діал.*) — городина. «Овочеві дерева, *огородовина*, соняшники, цвіти, васильок, а жовтих гвоздиків цілі дві грядки».

ПАРТЬ (*діал.*) — 'частка' (Грінч.). «Та й добре зробила вона, що послухала Божої волі, може, приїде їй за те яка *парть* на тамтїм світі».

ПНЯ́К (*діал.*) — пеньок. «*Пняки*, що по них осталися, і валкувате, аж наверх землі вибуяле коріння сторчали з моху покалічені».

ПОСТУ́ПОВА́ННЯ (*діал.*) — 'поведінка' (Нік., Ум., Карав.). «— Хочу тим сказати, що не зможу порядним людям у лице подивитись, коли згадаю, що моя донька своїм дурним *поступованням* дає причину до всяких поговорів».

ПУ́ЛЬКИ (*діал.*) — очі. «— Ігі на тебе! Ти здуріла? — каже вона та й витріщила свої *пультки* на ню».

РОЗЧІ́ПЛЕНИЙ — незастебнутий. «Мовчи, мой! — обзивається його жінка, страшна, як чарівниця, з розпатланим волоссям, огняними очима, а на грудях *розчипленою* сорочкою».

СОТНА́РОВИЙ (*діал.*) — стокілограмовий. «Ті їх верхи гнулися тепер, лукувато до землі, мовби в їх густій зелені була завішена *сотнарова* вага й тягнула додолу».

СПА́ДЩИ́ННИ́СТЬ — 'спадковість' (Крим.). «О... я вірю і в *спадщинність* помилки».

СПО́РНІТИ (*діал.*) — виконати. «Як *спорню* роботу, то спорнена, а як ні, то ні».

СТРИ́КІЗКА (*діал.*) — бабка (комаха з довгим тонким тілом і двома парами великих прозорих крил). «Місцями мохом обросла, становила кладку для легконогих лісних звірів і була місцем, де вигрівалися ящірки й *стрикізки*».

ТЯГАРОВИЙ — 'вантажний' (Крим., Из., Ніков., Голоск., Карав.). «В вузькій долині збудованою залізною дорогою, котрої шини, немов срібні змії, вилися кокетливо около потоку, що коло них біг, прибув *тягаровий* поїзд».

Фраземіка

АЖ РОЗПУКА БЕРЕ́ — хто-небудь відчуває розпач, безнадію, відчай. «— *Аж розпука бере* — говорив він раз, коли Олена з блідавим лицем і широко розплющеними очима прислухувалась до його слів, — коли подумаш, в якому глибокому сні лишаються ще нині жінки, як мало журяться про свою самостійність!».

БИТИ ГОЛОВУ ВІТРЯКАМИ *кому* — набридати надокучливими розмовами. «І не досить йому того, ні; він — ну... починає мені *голову вітряками бити*».

ВЕСТИ ВЕРХ — бути головним у чому-небудь, керувати; пор.: *ма́ти верх* 'т. с.' (ФСУМ : 470; СФУМ : 372; СУМ-20). «— Тут і видно, — відозвався він, — хто *верх веде* дома!».

ВИДОБУТИ З БОЛОТА *кого*, — допомогти кому-небудь вийти з принизливого становища; пор.: *витагти з болота* 'т. с.' (ФСУМ : 109–110; СФУМ : 91; СУМ-20). «<...> може, й удалось би мені вас як-небудь ще *видобути* з цього *болота*, в котре ви, хоч і ще такий молодий, залзли по вуха».

ВИСЛАТИ НА ДРУГИЙ СВІТ *кого*, — погубити. «<...> змовився, отже, одного разу з Теклею, *вислати* її, Параску, на *другий світ*».

ГІРШЕ ГОЛОДНОГО ВОВКА — який своїм виглядом викликає почуття огиди. «Таке дрібненьке, а таке погане! *Гірше голодного вовка*».

ГРИЗТИ ГУБИ *за чим* — виявляти почуття досади, заздрощів; пор.: *куса́ти губи* 'т. с.' (ФСУМ : 407; СФУМ : 372; СУМ, 4 : 415; СУМ-20). «— Куплю йому, — говорив він з ентузіазмом, — таку "бестію", що за нею всі офіцери будуть *губи гризти*».

ЗАВЕРТАТИ ГОЛОВУ *кому* — захоувати в себе; пор.: *крути́ти голову* 'т. с.' (ФСУМ : 403; СФУМ : 318; 'дурити, морочити, збивати з пантелику когось' СУМ, 4 : 374; СУМ-20). «— Хлопцям *голову завертала* — не так?».

ЗАПАСТИ В ЗЕМЛЮ — умерти. «В таких хвилях була б вона найрадніше з сорому та лютої в *землю запалась*».

ЗДЕРТИ ПОЛУДУ З ОЧЕЙ *чийх* — роз'яснити справжню сутність чого-небудь; пор.: *зняти полуду з очей* 'т. с.' (ФСУМ : 343; СФУМ : 270; СУМ, 3 : 666; СУМ-20). «— Ви ще не знаєте життя, однак воно само буде вас батожити й *зідре полуду* з ваших засліплених *очей*».

ЗНОСИТИ НА СВОЇМ КАРКУ *що* — терпіти. «Маргарето, я не є натура, що могла б *зносити на своїм карку* панування другого».

ІЗ ПАМ'ЯТІ ВІБІТИСЯ *кому* що — зовсім забутися; пор.: *вільетити (вивітри́тися) з пам'яті* 'т. с.' (ФСУМ : 93; СФУМ : 75; СУМ, 1 : 423; СУМ-20). «Ах, що то їй все так *із пам'яті вибилось*, і вона собі ні імени, ні року не могла пригадати!».

КЛЕПТАТИ ГОЛОВУ *кому* — набридати. «Іншим разом *клетав* йому знов *голову*: "Візьми Параску, бо вхопить її тобі другий з-під носа, як яструб курку!"».

ЛІД ОБГОРТАЄ ДУШУ *чию* — хто-небудь відчуває збентеження, хвилювання, страх. «Коли бачила його вже здалека, мінилася, поважніла, *лід обгортав* її *душу*, і блідла, як полотно».

НА ДЕНЬ БОЖИЙ, *зі сл. п о в и н и ш п о р ю в а т и* — назовні; пор.: *на світ Божий* 'т. с.' (ФСУМ : 632; СФУМ : 75; СУМ, 1 : 423; СУМ-20). «Повинишпорювала, Бог зна звідки ті "варіяцтва" на *день Божий* та й проковтувала їх у цілому значенні того слова!».

НАКЛАДАТИ ТЯГАРІ НА ПЛІЧІ *кого* — ставати предметом великих турбот, переживань, заздрощів. «— Подумайте лиш, із ласки своєї: він має ще дві незабезпечені доньки дома, а той безсовісний драбисько так і *накладає тягарі на плечі* родини».

НАЛОЖИТИ ПОВОДИ *кому* — примусити кого-небудь коритися комусь. «Вам було їй *поводи наложити*, а й тепер ще не пізно. Спробуйте лиш і переконаєтесь, що зігнеться».

НЕМОВ ІЗ КОНОВКИ, *зі сл. л і т и* — дуже сильно (про дощ); пор.: як з відра 'т. с.' (ФСУМ : 125; СФУМ : 105; СУМ-20; як (мов, наче і т. ін.) з відра [лити] 'про великий дощ' (СУМ, 1 : 631). «Надворі ллє дощ немов із коновки».

НЕНАЧЕ В ГОРЛІ ДАВІТЬ КОРЧ *кого* — хто-небудь утрачає здатність говорити через сильне хвилювання. «— Сили... дорога дівчино! — просив він беззвучним голосом, а в горлі неначе давив його корч».

ПАЛЕЦЬ НАДСТАВИТИ — здобути бажаний результат без будь-яких видимих зусиль; пор.: хоч навіть пальцем кивнути 'зовсім нічого не зробити для здійснення чого-небудь' (ФСУМ : 368; СФУМ : 290; СУМ, 1 : 423; СУМ-20). «Це егоїст і чоловік гордий, котрого, як вихвалявся раз перед Стефаном, ніщо на світі не дивує, котрий усього вживав, усього скоштував; котрого ніякій жінці не сила довший час придержати, бо, мовляв, знає наперед про кожну, що потребував би лише палець надставити, а мав би їх десять нараз».

ПРИПАСТИ НА ДУМКУ *кому* — хто-небудь починає думати про щось, задумуватися над чимось; пор.: прийти (спастити) на думку 'т. с.' (ФСУМ : 845; СФУМ : 678; СУМ, 2 : 435). «Ну, щодо останнього, то воно припало їй лише так en passant на думку, бо її чоловік займав випадково це становище».

РУКИ НЕ В'ЯНУТЬ *у кого* — хто-небудь не втрачає сили щось робити. «Сонце пече, землю розтопити хоче... очей годі на небо звернути, так б'є з нього спека, а в мене руки не в'януть».

РУКИ НЕ ПОКЛАВ *на кого* — хто-небудь ніколи нікого не бив. «Добре би було, якби не пив, бо, щоправда, добрий чоловік! Руки не поклав на ню ніколи; та й і до роботи вдатний».

ЧАША ГОРЕЧІ (*заст.*) — велике горе, страждання; пор.: гірка чаша 'т. с.' (ФСУМ : 945; СФУМ : 762; СУМ, 2 : 74). «Чаша горечі, яку довелося випити родині Лявфлерів, не була ще повна».

ЯК ПОСКАКАЄШ ГОЛОВОЮ *за ким* — невідомо коли. «Біжи, — гадаю собі, — здогониш ти мене, як поскакаєш головою за мною».

ЯК СУХИЙ ДОЩ СТАНЕ ПАДАТИ — ніколи. «— Параско, коли ти заплачеш? — питає не раз Гаврісан і лиш киває головою. — Як сухий дощ стане падати, — кажу, — а поки що дайте на тютюн!».

5. В. Винниченко (1880–1951). Проаналізовано відомі твори: «Memento» (1909), «Кумедія з Костем» (1909), «Момент» (1907), «Федько-халамидник» (1912), «Чорна Пантера і Білий Медвідь» (1911).

Лексика

ВІДЧИТ — 'звіт' (Грінч., Нік.). «Янсон. Я, мадам, завжди даю собі відчит, що говорю і роблю».

КАЦЕНЯМЕР — похмілля? «Паша (сердито). Ви, Антоніно, лягайте і лежіть. А то ми вас зв'яжемо. Що це за каценямер! Антоніна. Як, як ви сказали? Ха-ха-ха! Каценямер... Це сюди не підходить...».

Фраземіка

ВИПУСКАТИ З СЕБЕ СЛОВА — говорити. «А Семен цей, треба вам сказати, не дивлячись на своє легкомисне прізвище, був чоловік серйозний і випускати з себе слів без потреби не любив».

ВІЗЬМЕ ТЕБЕ ЧОРТ (лайл.), — ужито для вираження незадоволення, обурення; пор.: чорт тебе візьми 'т. с.' (ФСУМ : 952; СФУМ : 768; СУМ, 11 : 362). «Підожди, підожди, візьме тебе чорт... Ось нехай ще батько прийде та погріє ременем. Що, єсть жар?».

ГРОШІ ПЛИВУТЬ *у кого* — хто-небудь живе неощадливо, марнотратно. «Кривенко. Господи, Тосю, як у тебе пливають гроші!...».

ДИВІТИСЯ В ДОМОВИНУ — бути близьким до смерті. «Для чого я маю жити? Кому я потрібна? Хто буде жаліти за мною? Старий батько, який сам в домовину дивиться?».

НАТЯГНУТИ ВЕЛИКОГО НОСА *кому* — обдурити, ошукати; пор.: втерти носа 'засвідчити або довести свою перевагу над ким-небудь'

(ФСУМ : 157; СФУМ : 134; СУМ, 5 : 436). «Але се... о, в сьому і є трагедія нашого Мулена, се його найбільш притягає до неї! Ха-ха-ха! Ох, *натягне* вона *великого носа* старому Мулену. Але ж я буду радий. Ого!».

НЕ ВМІЩАЄТЬСЯ В МОЗКУ *кому* — хто-небудь не може усвідомити, збагнути щось або примиритися з чимось; пор.: *не вкладається в голову* 'т. с.' (ФСУМ : 135; СФУМ : 115; СУМ-20). «Кривенко (зупиняючись, жагуче, гнівно). Але ж це — абсурд! Це *не вміщається мені в мозку!* Навіщо?.. Ну, ти подумай: ти хотіла вбити дитину в чотири, в три місяці, через що ж не можна зробити цього в десять місяців? І тоді ж, і тепер вона жива? Через що?».

СТЕРВИН СИН (*вульг.*) — ужито для вираження незадоволення, обурення ким-небудь; пор.: *бісів (дияволів, чортів) син* 'т. с.' (ФСУМ : 805; СФУМ : 646). «— Ага! Злякався, *стервин син!* Шибеник чортів, навчив хлопця та й утік».

УВОДИТИ В БЛУД *кого* — спонукати неправильно поводитися. «Дитино! Не *вводь в блуд* одного з малих сих! А ти, сину мій, не подавай, бо рискуєш своєю кишенею одповідати перед хазяїном».

ХОЧ У МОРДУ МЕНІ ПЛЮНЬТЕ (*вульг.*) — ужито для запевнення в непохитній вірі в істинність своїх слів. «Піддубний. Нізачо не намалює! Це вже хай собі як знають, а не намалює. *Хоч в морду мені плюньте!*».

ЯК ГРОМОМ СТУКНУЛО *кого*, — хто-небудь дуже вражений, приголомшений чимось; пор.: *як громом ударило* 'т. с.' (ФСУМ : 910; СФУМ : 732). «Тетяну *як громом стукнуло*: Кость заплакав!».

Опис лексики й фраземіки будь-якої мови має враховувати різну джерельну базу її поповнення. Більша кількість опрацьованих текстів дає змогу верифікувати не лише вже описаний лексичний і фраземний фонди, а й доповнити його новими елементами. В історії нової української літературної мови провідну роль у внормуванні та кодифікації відіграють тексти канону художньої літератури, хоч не можна применшувати впливу інших функційних стилів на ідіом. Твори І. Нечуя-Левицького, Лесі Українки, О. Кобилянської, М. Коцюбинського, В. Винниченка належать до ядра названого канону, проте лексика й фраземіка, використовувані в ідіюстилях цих авторів, належно ще не описані в загальнономовних словниках і потребують ретельного семантико-стилістичного аналізу. Лексеми й фраземи, дібрані з текстів видатних письменників, можуть істотно доповнити реєстри кодексів або вступати в синонімічні чи варіантні відношення з уже наявними реєстровими одиницями. Як свідчить аналіз найповніших загальнономовних словників, сучасні академічні кодекси поступово залучають до свого опису все більшу кількість таких засобів (наприклад, СУМ-20), але без розвитку авторського словникарства подолати розрив між реальним слово- і фразеовжитком у художній літературі та закріпленням у загальнономовних словниках неможливо. Фіксація певних лексем і фразем у словниках автоматично не означає, що вони перемістяться до активного фонду виражальних засобів мови, але однозначно закріпить за цими одиницями таку потенційну можливість, оскільки сама наявність у загальнономовному кодексі, навіть з обмежувальною ремаркою, робить слово й зворот частиною традиції літературної мови. Такі процеси важливі не лише для розвитку лінгвістичних знань про історію формування лексичного й фраземного фондів української мови, а й виконують ширше завдання — показують, наскільки вітчизняна лінгвокультура жила з різних джерел.

ЛІТЕРАТУРА

- Винниченко В. Memento. Вибрані твори. Київ : Вид-во РМ, 2025. 456 с.
Кобилянська О. Людина. Вибрані твори. Київ : Вид-во РМ, 2025. 328 с.
Коцюбинський М. Твори : в 7 т. Київ : Наук. думка, 1974. Т. 2. 382 с.; Т. 3. 429 с.
Леся Українка. Лісова пісня. Вибрані драматичні твори. Київ : Вид-во РМ, 2025. 536 с.
Нечуй-Левицький І. Хмари. Повість. Київ : Вид-во РМ, 2025. 586 с.
Цимбалюк-Скопненко Т. В. Українська авторська лексикографія: здобутки та перспективи. *Українська мова*. 2010. № 2. С. 3–14.

ДЖЕРЕЛА

- Голоск. Голоскевич Г. Правописний словник. Київ : Либідь, 1995. 191 с.
Грінч. Словарь української мови : в 4 т. / упоряд. Б. Грінченко. Київ, 1907–1909.
Гуц. Гуцульські говірки. Короткий словник / уклад.: Г. Гузар, Я. Закревська, У. Єдлінська та ін.; відп. ред. Я. Закревська. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1997. 232 с.
Дорош. Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич В. Російсько-український словник ділової мови. Харків : Держ. вид-во України, 1930. 252 с.
Із. Ізюмов О. Російсько-український словник. Харків; Київ : Держ. вид-во України, 1930. 979 с.
Карав. Караванський С. Російсько-український словник складної лексики. Львів : БаК, 2016. 608 с.
Коб. Кобів. Ю. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин. Київ : Наук. думка, 2004. 800 с.
Крим. Російсько-український словник / за ред. А. Кримського. Київ, 1924–1933.
Нік. Ніковський А. Словник українсько-російський. Київ : Горно, 1927. 864 с.
СУМ Словник української мови : в 11 т. Київ : Наук. думка, 1970. Т. 1. 828 с.; 1971. Т. 2. 548 с.; 1972. Т. 3. 742 с.; 1973. Т. 4. 840 с.; 1974. Т. 5. 840 с.; 1976. Т. 7. 724 с.; 1980. Т. 11. 700 с.
СУМ-20 Словник української мови : в 20 т. Український мовно-інформаційний фонд. Київ : Наук. думка, 2010–2024. Т. 1–15.
СФУМ Словник фразеологізмів української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 2003. 1104 с.
Ум. Уманець М., Спілка А. Словарь російсько-український : в 4 т. Львів : З друк. Наук. Т-ва ім. Шевченка, 1893–1898.
ФСУМ Фразеологічний словник української мови / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наук. думка, 1993. 980 с.

Дата надходження до редакції: 11.11.2025

Дата надходження після доопрацювання: 22.12.2025

Дата затвердження редакцією: 23.12.2025

REFERENCES

- Kobylianska O. (2025). *Liudyna. Vybrani tvory*. Kyiv: Vydavnytstvo RM. [In Ukrainian].
Kotsiubynskyi M. (1974). *Tvory in 7 vols*. Kyiv: Naukova Dumka. Vol. 2–3. [In Ukrainian].
Lesia Ukrainka. (2025). *Lisova pisnia. Vybrani dramatychni tvory*. Kyiv: Vydavnytstvo RM. [In Ukrainian].
Nechui-Levytskyi I. (2025). *Khmary. Povist*. Kyiv: Vydavnytstvo RM. [In Ukrainian].
Tsybaliuk-Skopnenko T. V. (2010). *Ukrainska avtorska leksykohrafiia: zdobutky ta perspektyvy. Ukrainska mova*, (2), 3–14. [In Ukrainian].
Vynnychenko V. (2025). *Memento. Vybrani tvory*. Kyiv: Vydavnytstvo RM. [In Ukrainian].

SOURCES

- Dorosh. Doroshenko M., Stanyslavskyi M., Strashkevych V. (1930). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk dilovoi movy*. Kharkiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. [In Ukrainian].
- FSUM. *Frazeolohichni slovnyk ukrainskoi movy* (1993). V. M. Bilonozhenko et al. (Comps.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Holosk. Holoskevych H. (1995). *Pravopysnyi slovnyk*. Kyiv: Lybid. [In Ukrainian].
- Hrinch. *Slovar ukrainskoi movy: in 4 vols. (1907–1909)*. B. Hrinchenko (Comp.). Kyiv. [In Ukrainian].
- Huts. *Hutsulski hovirky. Korotkyi slovnyk* (1999). H. Huzar, Ya. Zakrevska, U. Yedlinska et al. (Comps.). Ya. Zakrevska (Chief Ed.). Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha Natsionalnoi Akademii Nauk Ukrainy. [In Ukrainian].
- Iz. Iziumov O. (1930). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk*. Kharkiv; Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo Ukrainy. [In Ukrainian].
- Karav. Karavanskyi S. (2016). *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk skladnoi leksyky*. Lviv: BaK. [In Ukrainian].
- Kob. Kobiv. Yu. (2004). *Slovnyk ukrainskykh naukovykh i narodnykh nazv sudynnykh roslyn*. Kyiv: Naukova Dumka. [In Ukrainian].
- Krym. *Rosiisko-ukrainskyi slovnyk. (1924–1933)*. A. Krymskyi (Ed.). Kyiv. [In Ukrainian].
- Nik. Nikovskyi A. (1927). *Slovnyk ukrainsko-rosiiskyi*. Kyiv: Horno. [In Ukrainian].
- SFUM. *Slovnyk frazeolohizmiv ukrainskoi movy*. (2003). V. M. Bilonozhenko et al. (Comps.). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- SUM. *Slovnyk ukrainskoi movy: in 11 vols. (1970–1980)*. Vol. 1–5, 7, 11. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- SUM-20. *Slovnyk ukrainskoi movy: in 20 vols. (2020–2024)*. *Ukrainskyi movno-informatsiyni fond*. Kyiv: Naukova dumka. Vols 1–15. [In Ukrainian].
- Um. Umanets M., Spilka A. (1893–1898). *Slovar rosyisko-ukrainskyi*. Lviv: Z drukarni Naukovoho Tovarystva imeni Shevchenka. [In Ukrainian].

Received: 11.11.2025

Received in revised form: 22.12.2025

Accepted: 23.12.2025

Tetiana TSYMBALIUK-SKOPNENKO

Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Hrushevskoho Str., Kyiv, 01001, Ukraine
E-mail: t.v.tsymbaliuk@ukr.net
<https://orcid.org/0000-0001-8029-6654>

**ISSUES IN THE DESCRIPTION OF NON-DICTIONARY VOCABULARY
AND PHRASEOLOGY IN UKRAINIAN CLASSICAL FICTION FROM THE
19TH AND THE FIRST HALF OF THE 20TH CENTURY**

The article addresses the problem of describing and codifying lexical and phraseological units used in the landmark works of I. Nechui-Levytskyi, Lesia Ukrainka, O. Kobylanska, M. Kotsiubynskyi, and V. Vynnychenko that have not been fixed in general-language dictionaries of Ukrainian. The image of modern Ukrainian literary language would be distorted if the specific features of the idiolects of these authors were disregarded, since their texts constitute the core of the canon of Ukrainian fiction. By means of continuous sampling from the most well-known works of these writers, lexical and phraseological units were selected that have not received semantic and stylistic characterization in contemporary academic dictionaries. The expressive means identified were grouped into vocabula according to the principles of a contrastive dictionary, interpreted, and stylistically characterized.

It is established that the analysed idiolects contain a considerable number of units that have unjustifiably remained outside the scope of lexicographic and phraseographic description. The absence of many lexemes and phrasemes attested in the works of the authors under study from the codices of the Ukrainian language can be justified only by the unsatisfactory state of contemporary author-oriented lexicography and phraseography. The article presents units that may potentially serve as desirable entries in a general-language dictionary. Some of them may remain within the category of archaic or dialectal lexemes (phrasemes); however, such stylistic restrictions cannot be grounds for claiming that the analysed units are uncharacteristic of modern Ukrainian literary language. The description of extra-dictionary vocabulary and phraseology is important not only for the advancement of linguistic knowledge concerning the history of the formation of the lexical and phraseological resources of the Ukrainian language, but also fulfils a broader task by demonstrating the sources that contributed to the enrichment of this idiom in different historical periods.

Keywords: Ukrainian language, lexis, phraseology, lexicography, standardization, codification, literary canon.